

τόχημα ὡς «γεγονός», καίτοι τὸ γεγονός τοῦτο δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἀποδειχθῇ ἐντὸς τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων, ἀλλὰ γίνεται καταφανὲς μόνον διὰ τοῦ ἠθικοῦ ἡμῶν συνειδότος. Ἡ ἐλευθερία ἐν ἠθικο-φιλοσοφικῇ ἐννοίᾳ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἶνε ἀπλῶς «ἐμπειρική ἐλευθερία» (ὡς π. χ. πᾶσα πολιτικὴ ἐλευθερία), διότι ἡ τοιαύτη ἐλευθερία εἶνε πάντοτε μόνον σχετικὴ, σημαίνει ἀπλῶς τὴν ἀπουσίαν οἰασδῆποτε ἰδιαιτέρας πιέσεως, ἀλλὰ δὲν δεικνύει καὶ γενικὴν αὐτοτέλειαν. Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἠθικῆς θὰ πρόκειται μᾶλλον μόνον περὶ ἐννοιολογικῆς ἐλευθερίας, περὶ ἀνυποθέτου καὶ ἀπολύτου ἐλευθερίας, ἡ ὁποία θὰ εἶνε ἀνεξάρτητος ὄχι μόνον ἀπὸ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν αἰτίαν, ἀλλὰ ἀπὸ πᾶσαν οἰανδῆποτε αἰτίαν. Ἡ ἐννοιολογικὴ ἄρα αὕτη ἐλευθερία δὲν εἶνε δυνατόν νὰ εἶνε συνυφασμένη εἰς ἄλλωσιν αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων, ἀλλὰ θὰ πρέπει ἀπὸ τῆς ἐλευθερίας νὰ ἀρχίζει ἀπαραιτήτως νέα ἄλλωσις ἐνεργειῶν. Ἡ αἰτία θὰ πρέπει νὰ εὑρίσκεται μόνον ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ ἐλευθερίᾳ· θὰ εἶνε ἀνάγκη νὰ ὑπάρχη «αἰτιότης ἐκ τῆς ἐλευθερίας». Διότι μόνον ὅταν ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ ὑπάρχει ἡ ἀνυπόθετος αὕτη ἱκανότης «νὰ γίνεται ἀρχὴ ἀφ' ἑαυτῆς», ἔχει νόημα νὰ λέγωμεν ὅτι τὸ δέον πρέπει νὰ εὔρη τὸ κορυφώμα του εἰς νόμον ἀπολύτως ὑποχρεωτικόν, εἰς ἠθικόν νόμον. Ὁ ἀπόλυτος χαρακτήρ τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἀπαιτεῖ ἀπόλυτον (ἐννοιολογικὴν) ἐλευθερίαν· ἡ δὲ ἀπόλυτος αὕτη ἐλευθερία ἀπαιτεῖ νὰ ἔχη ὡς ἀφετηρίαν ἀπόλυτον ὑπαρξιν, ἡ ὁποία δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἔχη τὰς ῥίζας τῆς ἀλλαχοῦ εἰ μὴ εἰς τὸν νοητὸν κόσμον, δηλαδὴ ἀκριβῶς εἰς ἓν πρᾶγμα καθ' ἑαυτό. Διὰ τοῦτο λέγει ὁ Kant: «ἡ ἄρσις τῆς ἐννοιολογικῆς ἐλευθερίας θὰ κατέστρεφε ταυτοχρόνως καὶ πᾶσαν πρακτικὴν ἐλευθερίαν»¹⁾.

Ὅπως τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, τὸ ἐκτὸς ἡμῶν ὑφιστάμενον, ἀγγέλλει ἑαυτὸ ὅταν προσβάλλον τὰ αἰσθητήρια ἡμῶν διεγείρει αὐτά, οὕτω καὶ τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, τὸ ὁποῖον ἔχομεν ἐντὸς ἡμῶν, εἰδοποιεῖ περὶ τῆς ὑπάρξεώς του ὅταν διεγείρει τὴν ἡμετέραν συνείδησιν διὰ «ἐπιταγῶν» καὶ τελειωτικῶς διὰ τῆς «κατηγορηματικῆς ἐπιταγῆς». Βεβαίως δὲν λέγομεν ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος εἶνε εἰς ἡμᾶς

(¹) Κ. τ. Κ. Λ., Β, σελ. 562.

δεδομένος εὐθὺς ἀμέσως μὲ τὴν ὑπαρξίν μας· δὲν εἶνε δὲ δυνατόν νὰ εἶνε ἔμφυτος καὶ διὰ τὸν λόγον ὅτι πρέπει νὰ εἶνε γενικός καὶ ἀπόλυτος νόμος τοῦ δέον, τὸν ὁποῖον οὐδέποτε εἶνέ τις διὰ τῆς βίας ἠναγκασμένος νὰ ἀκολουθήσῃ (ὅπως τοὺς φυσικοὺς νόμους, οἱ ὁποῖοι εἶνε πάντοτε ὑποχρεωτικοί), ἀλλὰ τοῦναντίον εἶνέ τις πάντοτε ἐλεύθερος νὰ ἀκολουθήσῃ ἢ νὰ μὴ ἀκολουθήσῃ. Δὲν ἔχομεν τὸν ἠθικὸν νόμον εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐντὸς ἡμῶν, ἀλλὰ πρόκειται νὰ τὸν ἀποδεχθῶμεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ θελήσει· καὶ οὕτω μόνον γινόμεθα πράγματι ἐλεύθεροι, αὐτόνομοι ἄνθρωποι· μόνον οὕτω μεταβάλλεται ἡ ἐννοιολογικὴ ἐλευθερία εἰς πρακτικὴν ἢ ἠθικὴν ἐλευθερίαν. Ἡ «ἀποδοχὴ αὕτη τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐν τῇ ἡμετέρᾳ θελήσει» ἀντιστοιχεῖ κατὰ ταῦτα, ἐν τῷ πρακτικῷ πεδίῳ, πρὸς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐν τῷ θεωρητικῷ πεδίῳ ἀπεκαλεῖτο «ἀρχέγονος ἀπόκτησις». Ἐπειδὴ ὅμως δὲν πρόκειται ἐνταῦθα μόνον περὶ ὠρισμένου τρόπου διαγωγῆς, ἀλλὰ ταῦτοχρόνως καὶ περὶ τοῦ κέντρου, περὶ τῆς νοητῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τοῦτο δὲν εἶνε δυνατόν εἰς τὴν «παραδοχὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐν τῇ θελήσει» νὰ ἀντιστοιχῇ μόνον «ἰκανότης» τις, ἢ ὁποία νὰ ἐνασκῆται ἢ νὰ μὴ ἐνασκῆται, ἀλλὰ πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἐν ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ ὑπάρχει ἐξ ὑπαρχῆς κἄτι τι ἐν εἴδει «πρακτικοῦ Λόγου», ὅτι ὑπάρχει ἐν τῷ ἀνθρώπῳ «ἠθικὴ τις προδιάθεσις», «μία καλὴ ἀρχή», ἢ ὁποία κατὰ ἀκαθόριστον τρόπον μᾶς ὤθει πρὸς τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἠθικὸν νόμον καὶ οἶονεὶ συμφωνεῖ ἤδη πρὸς αὐτὸν καὶ πρὶν ἀκόμη τὸ ἐγὼ ἀποδεχθῆναι τὸν ἠθικὸν τοῦτον νόμον ἐν τῇ θελήσει του μὲ πλήρη συνείδησιν αὐτοῦ.

Ἐκ τῆς θεωρίας ταύτης περὶ τῆς συσχετίσεως τῆς ἠθικότητος πρὸς τὴν ἐννοιολογικὴν ἐλευθερίαν καὶ πρὸς τὸν νοητὸν χαρακτῆρα φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι προκύπτουσι συμπεράσματα τὰ ὁποῖα καθιστῶσιν ἀδύνατον οἵανδήποτε παιδαγωγικὴν ἠθικοποίησιν. Ἡ ἐννοιολογικὴ ἐλευθερία δὲν εἶνε κατ' οὐδένα λόγον δυνατόν νὰ χρησιμεύσῃ ὡς βᾶσις ἠθικοῦ ἐπηρρασμοῦ τοῦ ἐγὼ (1). Ὁ παιδαγωγὸς

(1) Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀρχίζει ἡ παιδαγωγικῶς βᾶσιμος κριτικὴ τοῦ Herbart ἐναντίον τῆς περὶ ἐλευθερίας θεωρίας τοῦ Kant: «Φιλοσοφικά συστήματα εἰς τὰ ὁποῖα γίνονται παραδεκτὰ εἴτε μοιραιοδοξία εἴτε ἐννοιολογικὴ

δὲν εἶνε ποτὲ εἰς θέσιν νὰ βεβαιώσῃ ἂν ὁ ἀνατρεφόμενος ἔχη κατ' ἀρχὴν ἰδέαν περὶ ἠθικότητος, ἂν ἔχη τὴν θέλησιν νὰ ἐνεργῇ ἐκ καθήκοντος, πρὸς χάριν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἂν παρεδέχθῃ ἐν τῇ θελήσει του τὸν νόμον τοῦτον, ἢ ἂν ἀπλῶς ἐκτελῇ ὠρισμένας πράξεις αἱ ὁποῖαι ἐξωτερικῶς μόνον συμφωνοῦσι πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον, ἂν τουτέστιν εἶνε ἠθικῶς διατεθειμένος ἢ ἂν εἶνε ἀπλῶς νομοταγής. Ὁ παιδαγωγός, ἐπὶ πλεον, δὲν εἶνε ποτὲ εἰς θέσιν νὰ ἔλθῃ ἀπ' εὐθείας εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὸν νοητὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀνατρεφόμενου, διότι οὗτος δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ γνωσθῇ· ἐπειδὴ δὲ ἀνήκει εἰς τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, καὶ συνεπῶς ὑφίσταται ἐκτὸς τοῦ χρόνου, δὲν εἶνε ἐπιδεκτικὸς μετατροπῆς διὰ τῶν χρονικῶς καθωρισμένων ἐπιδράσεων τοῦ παιδαγωγοῦ. Διὰ τοὺς δύο λοιπὸν τούτους λόγους: πρῶτον διότι δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ τὸ πλησιάσῃ τις καὶ δεύτερον διότι δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἐπηρεασθῇ, λέγομεν ὅτι τὸ νοητὸν ἔγὼ εἶνε κατ' οὐσίαν ἐντελῶς ἀνεπίδεκτον ἀγωγῆς. Ὁ παιδαγωγός εἶνε τὸ πολὺ εἰς θέσιν νὰ ἐνεργήσῃ διὰ ἐμπειρικῶν ἐπιδράσεων ἐπὶ τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἀνατρεφόμενου προπαρασκευάζων οὕτω τὴν ἐμφάνισιν τῆς αἰτιότητος ἐξ ἐλευθερίας, δύναται ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ δημιουργήσῃ εὐνοϊκὰς συνθήκας διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς εἰδικῆς διαθέσεως ἢ ὁποῖα νὰ εἶνε ἀποφασισμένη νὰ ἐνεργῇ «ἐκ καθήκοντος» καὶ «χάριν τοῦ ἠθικοῦ νόμου». Δὲν εἶνε ὅμως εἰς θέσιν νὰ δημιουργήσῃ ἠθικότητα, μάλιστα δὲν εἶνε καὶ δυνατὸν νὰ θέλῃ νὰ προκαλέσῃ τοιαύτην, ἀφοῦ πᾶσα ἠθικότης βασίζεται ἐπὶ αὐτονομίας, ἀφοῦ αὕτη πρέπει νὰ ἔχη ὡς προϋπόθεσιν τὴν αὐτοτέλειαν, τὴν ἐκουσίαν ἀναγνώρισιν τοῦ ἠθικοῦ δέον ἂν θέλῃ πράγματι νὰ εἶνε ἠθική. Εἶνε ἀντίφασις τὸ

ἐλευθερία, ἀποκλείουσιν αὐτὰ ἑαυτὰ ἐκ τῆς παιδαγωγικῆς, διότι δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ δεχθῶσιν ἐν ἑαυτοῖς ἀνευ ἀνακολουθίας τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπιδεκτικοῦ μορφώσεως ἢ ὁποῖα δεικνύει τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ἀκαθορίστου εἰς τὴν σταθερότητα» (Umriss pädagogischer Vorlesungen, 1835, § 3 Pädagogische Schriften ἐκδ. O. Willmann und Th. Fritzsche, τομ. II, 3η ἐκδ. 1914, σελ. 9—13 σημ.). Ὡς τυπικὸν παράδειγμα παιδαγωγικῶν ἀγόνου μοιροδοξίας ἀναφέρει ὁ Herbart τὴν Ἠθικὴν τοῦ Σπινόζα, ἢ ὁποῖα περιπίπτει εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον ὅπως καὶ ἡ περὶ ἐλευθερίας θεωρία τοῦ Kant (πρβλ. π.χ. Herbart. Einleitung in die Philosophie, ἐκδ. Häntsch, 1912, § 128 σημ. 1).

νά θέλη τις νά ἀναθέσῃ εἰς τὸν παιδαγωγὸν νά πράξῃ καὶ τὸ ὁποῖον μόνον ὁ ἀνατρεφόμενος εἶνε εἰς θέσιν νά πράξῃ, τουτέστι τὴν ἠθικοποίησιν τοῦ ἰδίου ἑαυτοῦ του (¹).

Εἶνε ἄρα ἀπαραίτητον νά παραδεχθῶμεν ὅτι τὸ νοητὸν ἐγὼ εἶνε παιδαγωγικῶς ἀνεπίδεκτον ἐπιρροῆς. Καὶ ὅμως ἡ ἔννοια αὕτη τοῦ ἐγὼ χαρακτηρίζει εἰς πολὺ μεγαλείτερον βαθμὸν τὴν μορφήν τῆς ἠθικῆς παιδαγωγικῆς τοῦ Kant ἀφ' ὅ,τι ἡ ἔννοια τῆς (παιδαγωγικῶς ὁμοίως ἀνεπίδεκτου ἐπηρεασμοῦ) ἐννοιολογικῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ ἐχαρακτήριζε τὴν ἔννοιαν τῆς ἀγωγῆς. Ἀκριβῶς ὡς ἐκ τοῦ ἀνεπίδεκτου ἐπηρεασμοῦ τοῦ ἐγὼ καθ' ἑαυτὸ εἶνε ἀνάγκη ἡ ἠθικοποίησις νά χαρακτηρισθῇ ὡς ἀγωγή καὶ οὐχὶ ἀπλῶς ὡς γύμνασις ἢ ἐξάσκησις. Καὶ οὕτω εἶνε εἰς θέσιν ἡ ἠθικὴ παιδαγωγικὴ τοῦ Kant νά ἀποφύγῃ πρὸ παντὸς δύο σφάλματα: 1) Ἀφοῦ ὁ ἠθικὸς νόμος ἀποτελεῖ τὴν ὑψίστην ἔννοιαν καὶ σκοπὸν τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως, δὲν ἐπιτρέπεται κανὲν ὄν, τὸ ὁποῖον νά δύναται νά κάμῃ ἴδιον τὸν τελικὸν τοῦτον σκοπὸν, ἄρα κανεὶς παρὼν ἢ μέλλον ἄνθρωπος, νά χρησιμοποιηθῇ ποτὲ ὡς ἀπλοῦν μέσον πρὸς σκοπὸν τινα, ἀλλ' ἕκαστος πρέπει νά θεωρηθῇ ὡς αὐτοτελὴς προσωπικότης, ὡς «σκοπὸς ἑαυτοῦ». 2) Ἀφοῦ ἡ ἠθικότης βασιίζεται ἐπὶ τῆς αὐτοτελοῦς παραδοχῆς τοῦ ἠθικοῦ νόμου, διὰ τοῦτο δὲν δύναται ἡ ἀρετὴ νά ἀποκτηθῇ διὰ συνηθείας. «Ἡ ἀρετὴ εἶνε διαρκῶς ἐν προόδῳ καὶ ὅμως ἀρχίζει διαρκῶς ἀπὸ τὴν ἀρχήν». Τὰ ἀξιώματα τῆς ἠθικῆς «δὲν εἶνε δυνατὸν νά βασιίζωνται, ὅπως τὰ τεχνικὰ τοιαῦτα, ἐπὶ συνηθείας»· καθ' ὅσον «καὶ ἐν ἡ ἀκόμη περιπτώσει καθίστατο συνηθεία ἢ ἐξάσκησις αὐτῶν» θὰ ἔχανε τότε «τὸ ὑποκείμενον τὴν ἐλευθερίαν του ἐν τῇ ἐκλογῇ τῶν ἀρχῶν του... ἢ ὁποία, ὡς εἵπομεν, ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸν πράξεως ἐκ καθήκοντος γινομένης». Ἀρετὴ εἶνε ἡ ἠθικὴ δύναμις ἐν τῇ ἐκπληρώσει τοῦ καθήκοντος ἢ ὁποία ποτὲ δὲν πρέπει νά γίνῃ συνηθεία ἀλλὰ πρέπει πάντοτε νά ἀπορρέῃ ἐκ νέου καὶ αὐτομάτως ἐκ τοῦ τρόπου τοῦ διανοεῖσθαι» (²). Τὸ παιδαγωγικῶς ἀνεπίδεκτον

(¹) Πρὸβλ. *Metaphysik der Sitten*. Ἄπαντα, ἔκδ. Ἀκαδ. τομ. VI, σελ. 386.

(²) *Metaphysik der Sitten*. Ἀπ. ἔκδ. Ἀκαδ. τομ. VI, σελ. 409.—*Anthro-*

ἐπηρεασμοῦ τοῦ νοητοῦ ἐγὼ θεμελιοῖ συνεπῶς: πρῶτον ὅτι ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ αὐτοτέλεια καὶ ἀξιοπρέπεια πρέπει νὰ εἶνε σεβαστή, καὶ δεύτερον ὅτι ἡ συνείδησις τῆς εὐθύνης του πρέπει νὰ εἶνε ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ζωηρὰ καὶ οὐδέποτε νὰ ἀποκοιμηθῇ διὰ συνηθειῶν καὶ ἔξεων (καὶ ὅταν ἀκόμη πρόκειται περὶ λεγομένων «καλῶν ἔξεων»). Ὁ παιδαγωγὸς ἔχει ἄρα καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις νὰ ἐξασκήσῃ ἀρνητικὰς καὶ ὄχι θετικὰς λειτουργίας, ἔχει καθῆκον νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐλάττωσιν τῆς ἠθικῆς ἀξιοπρεπείας καὶ τὴν νάρκην τοῦ ἀνατρεφομένου. Ἀλλὰ θετικῶς νὰ δώσῃ εἰς ἑαυτὸν τὴν δέουσαν ἀξιοπρέπειαν καὶ νὰ διατηρήσῃ ζωηρὰν τὴν συνείδησιν τῆς ἰδίας εὐθύνης, τοῦτο κυρίως μόνος ὁ ἀνατρεφόμενος εἶνε εἰς θέσιν νὰ τὸ πράξῃ.

Πάντως ὅμως ἔχει καὶ ὁ παιδαγωγὸς νὰ ἐνασκήσῃ δύο ὡς θετικὰς χαρακτηριστέας λειτουργίας, οἷονεὶ βοηθητικὰς ἐνεργείας ἐν τῇ πραγματοποιήσει τῆς ἠθικότητος. Περὶ τῶν βοηθητικῶν τούτων λειτουργιῶν πραγματεύεται ῥητῶς ὁ Kant ἐν τῇ μεθοδολογίᾳ τῆς «Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν» ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἠθικὴ Διδακτικὴ» καὶ «Ἠθικὴ Ἀσκητικὴ⁽¹⁾». Ἡ ἀρετὴ «δὲν εἶνε ἔμφυτος» ἀλλ' «ἐπίκτητος»· ἄρα ὀφείλει νὰ εἶνε ὅπωςδῆποτε διδακτὴ. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι ὁ διδάσκαλος τῆς ἠθικῆς δὲν πρέπει νὰ θέλῃ νὰ εἰσαγάγῃ ἐντὸς τοῦ ἀνατρεφομένου κᾶτι ἐντελῶς νέον διότι θὰ παρεκωλύετο οὕτως ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ αὐτοτέλεια, ἡ αὐτονομία αὐτοῦ. Ἡ ἀρετὴ εἶνε διδακτὴ μόνον ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ Σωκράτους, ὅταν δηλαδὴ ὁ διδάσκαλος χρησιμεύει οἷονεὶ διὰ νὰ ἐκμαιεύσῃ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν τοῦ ἀνατρεφομένου. Εἶνε δυνατὸν καὶ ἐπιτρέπεται νὰ προὑποθέσωμεν ὅτι ὁ ἀνατρεφόμενος φθάνει μόνος του, μὲ τὴν τοιαύτην μαιευτικὴν βοήθειαν, εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἠθικῆς ἀκριβῶς διότι ἐν ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ ὑφίσταται ἐξ ὑπαρχῆς ἤδη «ἠθικὴ προδιάθεσις», ἤδη «πρακτικὸς τις Λόγος», μάλιστα «μεταφυσικὴ τις τῶν ἠθῶν», καίτοι «γενικῶς κατ' ἀόριστον τρόπον»⁽²⁾. Διὰ τοῦτο εἶνε δυνατὸν νὰ γί-

rologie. Ἄπ. ἔκδ. τομ. VII, σελ. 147.

(¹) Ἄπ. ἔκδ. Ἀκαδ. τομ. VI, σελ. 477—485.

(²) Metaphysik der Sitten. Ἄπ., ἔκδ. Ἀκαδ. τόμ. VI, σελ. 216—217, πρὸς σελ. 376.

νεται λόγος ἐνταῦθα περὶ βαθμιαίας διδαχῆς· ἡ δὲ πείρα ἐπιβεβαιοῖ, ὅτι ἄνθρωποι προηγμένοι τὴν ἡλικίαν καὶ παιδιὰ (μάλιστα καὶ δεκαετῆ τοιαῦτα) εὐχαρίστως παρακολουθοῦσι καὶ τὴν πλέον ἀνιαρὰν ἐξέτασιν ἠθικῶν προβλημάτων, ἐνῶ ἐπὶ καθαρῶς θεωρητικῶν ζητημάτων κάμπτεται εὐκόλως ἡ προσοχή των. Ἐκ τούτου εἶνε δυνατόν νὰ συμπεράνη τις ὅτι διὰ τὴν ἠθικότητα δὲν ἀπαιτεῖται νὰ παραχθῆ ἀλλ' ἀρκεῖ νὰ ἀχθῆ εἰς τὴν συνείδησιν. Ἡ διδασκαλία ἄρα τῆς ἠθικῆς δύναται κατ' οὐσίαν νὰ λαμβάνη τὴν κατηχητικὴν μορφήν· αὐτὸς δὲ ὁ Kant ἀναφέρει ὡς παράδειγμα διάφορα «ἀποσπάσματα μιᾶς ἠθικῆς κατηχήσεως» (1). Δὲν θὰ ἦτο ἐπιτυχῆς ἡ χρησιμοποίησις τῆς παρομοιώσεως τοῦ Πλάτωνος περὶ τῆς αἰφνιδίως ἀναπηδώσεως φλογός· ἀλλ' ἐνταῦθα, ἐξ ὅλου τοῦ συστήματος τοῦ Kant, εἶνε ἡ μόνη θέσις ὅπου, ὅπως καὶ παρὰ τῷ Leibniz, ἐπιτρέπεται νὰ γίνεταί λόγος περὶ βαθμιαίας ἀποκαθάρσεως σκοτεινῶν συμβεβηκότων, περὶ συνεχοῦς ἀναπτύξεως ὑπαρχουσῶν ἤδη προδιαθέσεων. Ἡ ἐνεργὸς ἀπόφασις νὰ παραλάβῃ ἐν τῇ ἰδίᾳ ἑαυτοῦ θελήσει τὸν ἠθικὸν νόμον ἀνάγκη, φυσικῶς τῷ λόγῳ, νὰ ληφθῆ κάποτε ὑπὸ τοῦ ἀνατρεφομένου αἰφνιδίως καὶ ὀριστικῶς. Δὲν ἔπεται ὅμως ἐκ τούτου ὅτι καὶ αὕτη ἡ παράστασις τοῦ ἠθικοῦ νόμου πρέπει αἰφνιδίως νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν συνείδησίν του (ὅπως π. χ. ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐγώ), ἀλλὰ εἶνε δυνατόν νὰ γνωρίσῃ τοῦτον βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν μόνην θετικὴν συνέπειαν διὰ τὴν ἠθικὴν παιδαγωγικὴν τοῦ Kant· ἄλλως τε γίνεται ἤδη κατ' οὐσίαν καταφανής, ἐκ τοῦ ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος εὐρίσκεται ἤδη εἰς ἰδιαιτέρως στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν ὑπαρξίν μας διὰ τοῦ νοητοῦ χαρακτηῆρος.

Ἡ δευτέρα θετικὴ συνέπεια συνίσταται ἐν τούτῳ, ὅτι εἶνε δυνατόν νὰ «ἐξασκηθῆ» τις εἰς τὸ νὰ κάμνῃ εὐχαρίστως τὸ καθήκον του, καίτοι «ἕξις» περὶ αὐτὴν τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος εἶνε ἀδύνατος, μάλιστα αὕτη αὕτη ἡ ἰδέα τῆς ἕξεως εἶνε καθ' ἑαυτὴν ἀντιφατικὴ. Διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος εἶνε ἀνάγκη εἰς ἑκάστην περίπτωσιν νὰ ληφθῆ ἡ σχετικὴ ἀπόφασις· διὰ νὰ λαμβάνῃ τις ὅμως τὴν ἀπόφασιν ταύτην μὲ χαρὰν καὶ ἀγάπην, μὲ «θαρραλέαν καὶ χαρούμενην ψυχικὴν διάθεσιν», ἡ ἀσκησις εἶνε δυνατὴ καὶ

(1) Metaphysik der Sitten. Ἄπ. ἔκδ. Ἀκαδ. τόμ. VI, σελ. 480—482.

μάλιστα ποθητή. Ἡ «ἠθικὴ ἀσκητικὴ» εἶνε κατὰ ταῦτα παρὰ Kant ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀποκαλουμένης «μοναχικῆς ἀσκητικῆς», ἡ ὁποία ἐνεργεῖ μὲ «μαρτύρια καὶ τυραννίαν τῆς σαρκός». Εἶνε ἐντελῶς ἐσφαλμένον νὰ λέγη τις ὅτι ὁ Kant ἀπαιτεῖ αὐστηρότητα διακειμένην ἐχθρικῶς πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὴν ζωὴν, καθόσον ὅταν ἐπιβάλλει ἡ ἐνέργεια νὰ γίνεται ἐκ «καθήκοντος» καὶ ὄχι ἐξ «εὐχαριστήσεως» δὲν θέλει διὰ τούτου νὰ ἀποκλείσῃ νὰ ἐκτελεῖται τὸ καθήκον «καὶ μὲ εὐχαρίστησιν». Τοῦναντίον: εἰς τὴν ἀρετὴν ἀνάγκη νὰ «προστίθεται καὶ χαρούμενη ψυχικὴ διάθεσις», πρέπει νὰ τὴν «συνοδεύῃ» καὶ ἡ «χαρά». Μάλιστα πρέπει κανεὶς, καὶ ἐπιτρέπεται, νὰ φθάσῃ εἰς «εὐχάριστον ἀπόλαυσιν τῆς ζωῆς». Μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν πρέπει νὰ εἶνε ἐλατήριον διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος, ἀλλὰ δευτερεύουσα αὐτῆς συνέπεια. Ἀκριβῶς τὰ συνοδεύοντα τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος φαινόμενα ταῦτα δύναται καὶ ὀφείλει νὰ καλλιεργῇ ὁ παιδαγωγός· ἡ δὲ καλλιέργειά των εἶνε δυνατὴ ἄνευ ζημίας τῆς κυρίως ἠθικότητος διότι ὁ παιδαγωγός δὲν δύναται κατ' ἀρχήν, ὡς εἴπομεν, νὰ ἐγγίσῃ ἠθικοπαιδαγωγικῶς τὰς βάσεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνατρεφόμενου, διότι αἱ ἠθικοπαιδαγωγικαὶ ἐπιρροαὶ δὲν εἶνε δυνατὸν ποτὲ νὰ ἔλθωσιν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὰ ἀληθῶς ἠθικὰ ἐλατήρια τῆς ψυχικῆς διαθέσεως ὅταν ὁ ἀνατρεφόμενος ἔλαβε πράγματι συνείδησιν τῶν ἐκ καθήκοντος ἐλατηρίων τούτων ἡ).

Ἐξετάζοντες τὴν πρὸς ἀλλήλας σχέσιν τῶν τριῶν ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ παρὰ Kant εὐρίσκομεν μὲν ὅτι ἡ ψυχολογικὴ ἐννοια τοῦ ἐν-υπάρχοντος ἐγὼ-ὡς-ἀντικειμένου καὶ ἡ γνωσεολογικὴ ἐννοια τοῦ ἐγὼ-ὡς-ὑποκειμένου συνδέονται πρὸς ἀλλήλας, βλέπομεν ὅμως ὅτι

(¹) Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Kant, ἐν τῇ «ἠθικῇ ἀσκητικῇ» ἐκφράζεται ὑπὲρ τῆς «χαρούμενης καρδιᾶς» τοῦ Ἐπικούρου καὶ ἐναντίον τῆς αὐστηρότητος τῶν Στωϊκῶν (Metaphysik der Sitten. Ἄπ. ἐκδ. Ἀκαδ. τόμ. VI, σελ. 484/485). Ὅπως δὴποτε ὅμως εἶνε ἀνάγκη νὰ ποραδεχθῶμεν, ὅτι ἡ θεωρία αὕτη τῆς ἀσκήσεως εἰς τὴν «χαρούμενη καρδιά» παρὰ Kant γεννᾷ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι προσετέθη κατόπιν συνεπείᾳ συλλογισμοῦ ἀποσκοποῦντος εἰς τὴν ἐκλαίκευσιν αὐτῆς καὶ ὅτι δὲν εὐρίσκεται ἤδη ἐξ ὑπαρχῆς ἐν αὐτῇ τῇ ἀρχῇ τῆς ἠθικῆς.

ἡ μεταφυσικὴ ἔννοια τῆς ὑπερβατικῆς βάσεως τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἐγὼ δὲν περιλαμβάνεται κυρίως ἐν τῇ συσχείσει ταύτῃ. Ἡ νοητὴ οὐσία τοῦ ἐγὼ ὑφίσταται κεχωρισμένως δι' ἑαυτήν, διότι ὁ Kant θεωρεῖ αὐτὴν ὡς πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, μὴ δυνάμενον νὰ γνωσθῆ ἢ νὰ ἐπηρεασθῆ καθ' οἷονδήποτε τρόπον. Ἐπειδὴ ὅμως εἰς τοῦτο ἀκριβῶς τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό κεῖται ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἐννοιολογικῆς ἡμῶν ἐλευθερίας, καὶ ἔπειδὴ τελειωτικῶς εἰς αὐτὸ θὰ ἀναφερθῆ ὁλόκληρος ἡ ἠθικὴ, διὰ τοῦτο δὲν εἶνε δυνατόν νὰ συνδεθῆ ἀπ' εὐθείας ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία πρὸς τὴν θεωρητικὴν τοιαύτην· διὰ τοῦτο καὶ αἱ ἀπαρχαὶ μιᾶς θεωρίας τῆς κοινωνίας ἐπὶ γνωσεολογικῶν βάσεων δὲν εἶνε δυνατόν νὰ χρησιμεύσωσι παρὰ Kant καὶ διὰ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἠθικῆς, καθόσον αἱ κοινωνικαὶ σχέσεις ἀνθρώπου πρὸς ἄνθρωπον πραγματοποιοῦνται μέσον τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων. Εἶνε ἀληθές ὅτι ὁ Kant τονίζει εἰδικῶς ὅτι: «ὁ ἄνθρωπος ὡς ἐκ τοῦ λογικοῦ του εἶνε προωρισμένος νὰ ζῆ ἐν κοινωνίᾳ μετ' ἄλλων ἀνθρώπων καὶ ἐν αὐτῇ, διὰ τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης, νὰ μορφοῦται νὰ ἐκπολιτίζεται καὶ νὰ ἠθικοποιεῖται»¹⁾· ἡ συμβολὴ ὅμως τῆς ἐν κοινωνίᾳ ζωῆς εἰς τὴν ἠθικοποίησιν εἶνε, κατὰ τὸν Kant, πολὺ μικρά, ὡς προκύπτει τοῦτο ἐκ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ περὶ διδακτικῆς καὶ ἀσκητικῆς.

Πρῶτος ὁ Fichte ἀποκατέστησε στενωτάτην συνοχὴν μεταξὺ τῶν τριῶν ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ. Παραμερίσας δὲ πᾶν οἷονδήποτε μὴ ἐπιδεκτικὸν γνώσεως πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, ἦρε ταῦτοχρόνως καὶ τὸ χάρισμα μεταξὺ θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς φιλοσοφίας. Ὁ κόσμος τῶν αἰσθήσεων ἀποκτᾷ οὕτω παρ' αὐτῷ ἐντελῶς νέαν σπουδαιότητα ὡς «σφαῖρα τῆς ἐκτελέσεως τοῦ καθήκοντος ἡμῶν». Εἶνε ἀληθές ὅτι καὶ ἐν τῇ περὶ ἐπιστήμης θεωρίᾳ τοῦ 1794 χρησιμεύει ὡς ἀφετηρία ἡ ἐννοιολογικὴ ἀρχὴ τοῦ ἐγὼ, ἡ ὁποία παρὰ τῷ Fichte λαμβάνει τὸ ὄνομα «ἀπόλυτον ἐγὼ»· τοῦτο ὅμως καθορίζεται περαιτέρω, καὶ προικίζεται διὰ διαρκῶς περισσοτέρων συγκεκριμένων ἰδιοτήτων, διὰ τῆς δημιουργίας σχέσεως ἀμοιβαίου καθορισμοῦ πρὸς τὸ μὴ-ἐγὼ καὶ τῆς παρεμβολῆς ὁλονὲν περισσοτέρων νέων ἐνδιαμέσων μελῶν μεταξὺ τῶν δύο ἐκείνων ἄκρων. Οἱ οὕτω βαθμηδὸν

(¹) Ἀνθρωπολογία. Ἀπ. ἐκδ. Ἀκαδ. τόμ. VIII, σελ. 324/325.

προσθεθέντες (ὄχι ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ ἐκθλιβέντες) παράγοντες λαμβάνονται πρωτίστως ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Kant ἀποκαλουμένων ἀρχῶν a priori, κατόπιν ὅμως καὶ ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ἐμπειρικῶν ἐντυπώσεων ὡς ὁ Kant ἀποκαλεῖ τὴν ἐσωτερικὴν αἴσθησιν. Ἡ «δημιουργικὴ δύναμις τῆς φαντασίας», ἡ ὁποία παρὰ τῷ Kant ἦτο ἀναγκαία μόνον διὰ τὴν σύνδεσιν τῶν κατηγοριῶν καὶ τῶν μορφῶν τῆς αἰσθήσεως, ἀποδεικνύεται ἐν τῇ μεθόδῳ ταύτῃ τοῦ ἀμοιβαίου καθορισμοῦ ὡς ἡ βασικὴ ἰκανότης τῆς συνειδήσεως. Καὶ αὕτη ὅμως ἡ θεμελιώδης ἰκανότης δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἐξηγήσῃ τελείως τὴν συγκέντρωσιν τῆς σκέψεως τοῦ ἐγὼ ἐπὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ αὐτενεργείας καὶ ἐλευθερίας, ἀλλὰ μᾶλλον εἶνε ἀπαραίτητος ἢ ἀναφορὰ εἰς «ἄλλα πεπερασμένα λογικὰ ὄντα». Τὸ ἐγὼ δὲν δύναται νὰ διεκδικήσῃ δι' ἑαυτὸ ἐλευθέραν ἐνέργειαν ἐν τῷ κόσμῳ τῶν αἰσθήσεων χωρὶς νὰ ἀναγνωρίσῃ τοιαύτην καὶ εἰς ἄλλους, ἄρα χωρὶς νὰ παραδεχθῇ καὶ ἄλλα πεπερασμένα λογικὰ ὄντα πλὴν τοῦ ἑαυτοῦ του ¹⁾.

Οὕτω συνάγεται ἡ ὑπαρξίς τοῦ Σὺ, τοῦ ξένου ἐγὼ καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καὶ ἔχει εὐρεθῆ ἢ μετάβασις ἀπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ ἐγὼ (τοῦ ἀπολύτου ἐγὼ) πρὸς τὸ ἀτομικὸν ἐγὼ. Τὸ ἀτομικὸν τοῦτο ἐγὼ δὲν εἶνε ἀπλῶς συνέχεια τῆς γνώσεως ἀλλὰ πραγματοποιεῖ καὶ τοῦτο ἀληθῆ γνῶσιν· δὲν εἶνε ἀπλῶς συνέχεια πάσης κοινωνικῆς γενικῆς μορφώσεως, ἀλλὰ ζῆ πρᾶγματι ἐν κοινῷ· διὰ τοῦτο καὶ εἶνε ἐπιδεκτικὸν παιδαγωγικῶν ἐπιδράσεων. Ἐπειδὴ δὲ τείνει νὰ ἐξέλθῃ τῆς ἀτομικότητός του (διότι αὕτη δὲν εἶνε ποτὲ δυνατὸν νὰ καθορισθῇ ὀλοκληρωτικῶς, ἀλλὰ πάντοτε εὐρίσκει ἐμπόδιον εἰς ἓν μὴ ὑπερνηκθὲν μὴ-ἐγὼ καὶ ὠθεῖται πάντοτε πέραν ἑαυτῆς) διὰ τοῦτο ἀποβλέπει τὸ ἀτομικὸν τοῦτο ἐγὼ πρὸς μίαν ἀπείρως μεμακρυσμένην ἰδέαν ἢ ὁποία παρουσιάζει τὸ «ἐμπόδιον» ὡς ἐκβληθὲν, πρὸς μίαν κατάστασιν τοῦ ὀριστικῶς πραγματοποιηθέντος Λόγου, πρὸς τὸ «Ἐγὼ ὡς Ἰδέαν». Οὕτω φαίνεται παρὰ Fichte ὅτι ἡ ἐννοιολογικὴ ἀρχὴ τῆς ἐννοίας τοῦ ἐγὼ (τὸ ἐγὼ ὡς ὑποκείμενον τῆς κα-

(¹⁾ Grundlage des Naturrechts, 1796: Ἄπ. ἔκδ. J. H. Fichte, τόμ. III, σελ. 30. — Πρὸβλ. Ernst Bergmann: Fichte der Erzieher. 2a ἔκδ. 1928. Ἐναντίον τῆς ὑπὸ τοῦ Bergmann γενομένης ἐρμηνείας τῆς θεωρίας τῶν ἐπισημῶν δύναται νὰ προβληθῶσι πολλαὶ ἀντιρρήσεις.

θαράς αντιλήψεως) μετατρέπεται εἰς ἀπόλυτον ἐγὼ συνταυτιζόμενον πρὸς τὸ ἐγὼ-ὡς-ἀντικείμενον ἀφοῦ τὸ τελευταῖον τοῦτο ἀπεδείχθη ὡς περαιτέρω καθορισμός, ὡς συμπλήρωσις, τοῦ ἀπολύτου ἐγὼ εἰς ἀτομικὸν τοιοῦτον· ἐνῶ τοῦναντίον ἡ μεταφυσικὴ βάσις τῆς ὑπάρξεως φαίνεται τελείως ἀφαιρεθεῖσα ἀπὸ τὸ ἐγὼ, μεταβληθεῖσα εἰς ἀφθαστον ἰδέαν, εἰς ἰδέαν ἡ ὁποία ὄχι μόνον ἀποκλείει πᾶσαν θεωρητικῶς ὀριστικὴν γνῶσιν (ὅπως αἱ θεωρητικῶς ἀπλῶς κανονιστικαὶ ἰδέαι τοῦ Kant) ἀλλὰ καὶ μεταβάλλει πᾶσαν πρακτικὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος εἰς ἔργον ἀτελεύτητον. Βραδύτερον ὅμως (μετὰ τὴν φιλονεικίαν περὶ ἀθεϊσμοῦ τοῦ 1799) ἔλαβεν ὁ Fichte ἀκριβῶς τὴν βᾶσιν ταύτην τῆς ὑπάρξεως ὡς κύριον θέμα τῶν ἐρευνῶν αὐτοῦ καὶ εὔρεν αὐτὴν ἐν τῷ θεῷ. Εἶναι ὅπερ ἀποτελεῖ δι' ὅλα τὰ ἄτομα τὸ κοινὸν πρότυπον πάσης γνώσεως καὶ τὴν πηγὴν πάσης ὑπάρξεως. Ἐπὶ τούτων στηρίζεται κατόπιν ἡ θεμελιώδης ἰδέα τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς, ὡς ἐξέθεσεν αὐτὴν ὁ Fichte ἐν ἔτει 1808 εἰς τοὺς «λόγους τοῦ πρὸς τὸ γερμανικὸν ἔθνος». Τὸ εἶναι ὅμως τοῦτο τοῦ Fichte, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὴν θρησκευτικὴν βᾶσιν πάσης ἀτομικῆς ὑπάρξεως, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ νοηθῇ οὔτε ὡς ἐν ἐγὼ οὔτε ὡς πρᾶγμα ἐν τῇ συνήθει σημασίᾳ. Παρὰ ταῦτα ὅμως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι: παρὰ τῷ Fichte ὑπερισχύει ἡ ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου ἔναντι τῆς ἔννοιας τῆς οὐσίας, τὸ τοιοῦτον δὲ σημαίνει ταῦτοχρόνως θρίαμβον τῆς ἰδέας τῆς ἀγωγῆς ἔναντι παντὸς ἰδεώδους τῆς μορφώσεως. Τὸ ἀτομικὸν ἐγὼ δύναται βεβαίως ἐν μέρει νὰ ἀντικειμενικοποιηθῇ καὶ συνεπῶς εἶνε ἐπιδεκτικὸν διαπλάσεως· τὸ ἐν αὐτῷ ὅμως ἐπιδεκτικὸν διαπλάσεως δὲν εἶνε αὐτοτελής τις κύκλος τοῦ συνειδότος· ὑπόκειται (ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὅλα τὰ λοιπὰ φαινόμενα τοῦ συνειδότος) εἰς τὸ ἀπόλυτον ἐγὼ τὸ ὁποῖον τείνει νὰ ὑποτάξῃ τὰ πάντα εἰς ἑαυτό. Καὶ οὕτω πᾶσα μὀρφωσις μεταβάλλεται παρὰ τῷ Fichte εἰς αὐτο-μὀρφωσιν, μάλιστα εἰς αὐτο-ἀγωγὴν διότι δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ νοηθῇ θεωρητικὸν συνειδὸς κεχωρισμένον τοῦ πρακτικοῦ συνειδότος, καὶ συνεπῶς οὔτε πνευματικὴ μὀρφωσις ἄνευ ἀγωγῆς τῆς θελήσεως.

Παρά τῷ Schelling τοῦναντίον προβάλλει εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν ἀκριβῶς ἡ βάσις τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἐγώ. Τὸ ἐγώ, φρονεῖ, ὁ Schelling, ὀφείλει προηγουμένως νὰ διατρέξῃ μίαν προπαρασκευαστικὴν ἱστορίαν ἐν τῇ φύσει, ἢ ὁποῖα δὲν εἶχε φθάσῃ ἀκόμη μέχρι τοῦ συνειδότος· διότι εἶνε ἀνάγκη νὰ ἔχῃ θεμελιωθῇ τὸ εἶναι πρὶν ἢ λάβει χώραν γνῶσις αὐτοῦ. Καὶ οὕτω, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, βλέπομεν ἐμφανιζομένην ἐν τῷ κέντρῳ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Schelling τὴν ιδέαν μιᾶς ὀργανικῆς ἐξελίξεως· ὡς ἐκ ταύτης ἐγκαταλείπει ὁ Schelling τὴν μέθοδον τοῦ Fichte τοῦ ἀμοιβαίου καθορισμοῦ χωρὶς καὶ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν διαλεκτικὴν μέθοδον τοῦ Hegel. Ἡ ιδέα τῆς ὀργανικῆς ἐξελίξεως παραμένει καὶ ἐν τῇ παιδαγωγικῇ τοῦ Schelling ἢ πραγματικῇ κεντρικῇ ιδέᾳ, καίτοι κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη ἀναφέρεται ἐπιδοκιμάζων ταύτην, εἰς τὴν συναγωγὴν τοῦ ξένου ἐγώ καὶ τῆς ἐν κοινωνίᾳ ζωῆς, ὡς εἶχεν ἐκθέσει ταύτην ὁ Fichte ἐν τῷ φυσικῷ αὐτοῦ δικαίῳ εἰς τὰ 1796 ¹⁾. Ἡ συμβολὴ αὐτοῦ τοῦ Schelling εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς ὑπῆρξε σχετικῶς μικρά. Ἡ φιλοσοφία ὅμως αὐτοῦ τῆς φύσεως ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ Oken καὶ τοῦ Karl Christian Friedrich Krause ἐπέδρασεν ἐπὶ τοῦ Fröbel καὶ μετέδωκεν αὐτῷ τὴν ιδέαν τῆς ὀργανικῆς ἐξελίξεως· κατὰ ταύτην ἡ ἀγωγή συνίσταται, κατ' οὐσίαν, ἀπλῶς εἰς τὸ νὰ ἀφήσῃ κανεὶς τὸν ἀνατρεφόμενον νὰ ἀναπτυχθῇ ἐλευθέρως καὶ νὰ καταστήσῃ αὐτὸν ἐπιδεκτικὸν εἰς τὰς μορφωτικὰς καὶ διαπλαστικὰς ἐπιρροὰς τοῦ περιβάλλοντος κόσμου, ἀκριβῶς ὅπως (κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Fröbel συχνὰ ἀναφερομένην παρομοίωσιν) τὸ ἄνθος ἀνοίγεται εἰς τὰς ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου. Παρὰ Fröbel ὡς καὶ παρὰ Krause λαμβάνει ἡ ιδέα αὕτη μεγαλειτέραν θρησκευτικο-θεϊστικὴν ἀπόχρωσιν. Παρὰ τῷ Schelling, τοῦναντίον, (τοῦλάχιστον κατὰ τὰ πρῶτα αὐτοῦ ἔτη) ἐλλεῖπει ἀπὸ τὰς περὶ ἀγωγῆς ιδέας τοῦ ἡ χριστιανικῆ αὕτη κορωνίς· συνεπεία τούτου καὶ ἡ ιδέα τῆς ὀργανικῆς ἐξελίξεως φέρει παρ' αὐτῷ, κατ' οὐσίαν, ἀπλῶς πρὸς νέον τρόπον πραγματεύσεως τοῦ προβλήματος τῆς μορφώσεως. Ὁ ἄνθρωπος ὡς μικρόκοσμος ἴσταται ἐν μέσῳ τῆς φύσεως ὡς μακροκόσμου· ὡς ὑποκείμενον

¹⁾ Schelling, System des transzendentalen Idealismus, 1800. Ἄπ. Τμήμα I, τόμ. III, σελ. 356 ἐπ.

ἐξαρτᾶται, ὁμοίως ὅπως καὶ κατὰ τὸν Spinoza, ἐκ τινος ὑπερ-ἀτομικῆς οὐσίας. Ἔργον αὐτοῦ πρὸ παντός εἶνε ἡ προσπάθεια νὰ ἀποκτήσῃ ἀπόλυτον ἐπιστήμην τ. ἔ. παγκόσμιον μόρφωσιν, ἡ ὁποία νὰ εἰσδύσῃ μέχρι τῶν τελευταίων βαθῶν τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως. Διὰ τῆς προσπάθειας ταύτης πρὸς μόρφωσιν διασπῶμεν τὰ ὅρια τῆς ἡμετέρας ἀτομικότητος διότι ἡ ἀπόλυτος γνῶσις αἴρει πάντα τὰ ὑποκειμενικὰ συμφέροντα ἀφοῦ συνδέει ἡμᾶς μετὰ τοῦ ἀπολύτου. Τὸ ἐγὼ δὲν ἔχει κυρίως ἀνάγκην περαιτέρω ἀγωγῆς μολὶς λάβῃ σαφῆ συνείδησιν τῆς ἀπολύτου βάσεως τῆς ὑπάρξεώς του, μολὶς κατορθώσῃ νὰ καταλάβῃ τὴν κατάλληλον θέσιν ἐν τῷ συμπαντι εἰς τὸ ὁποῖον χρεωστῆται τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ ὑπαρξίν. Ἀπόκειται ἄρα εἰς τὸ ἐγὼ νὰ φέρῃ δι' ἀγωγῆς καὶ αὐτο-ἀγωγῆς εἰς τὴν συνείδησίν του τὴν βάσιν ἐκείνου τὸ ὁποῖον εἶνε ἀνέκαθεν· δὲν ἔχει ἀνάγκην εἰμὴ νὰ ἐκτυλίξῃ οἶονε τὴν ὑπαρξίν του, νὰ εὐρύνῃ τὸν ὁρίζοντά του, χωρὶς ποτὲ νὰ γίνῃ κατ' ἀρχὴν διάφορον ἀπὸ ὅ,τι ἦτο ἤδη ἀνέκαθεν. Κατὰ ταῦτα, συνεπῶς, τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος εὐρίσκεται παρὰ Schelling μᾶλλον πρὸς τὴν ἑκτασιν τῆς μορφώσεως καὶ ὀλιγώτερον πρὸς τὸ μέρος τῆς ἐντατικῆς ἠθικῆς αὐτο-ἀγωγῆς. Ἡ μεταφυσικὴ βάση τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἐγὼ συγχωνεύεται εὐθύς, ἐξ ἀρχῆς πρὸς τὸ ἐμπειρικὸν ἐγὼ ὡς ἀντικείμενον· ἡ δ' ἐκ τῆς συγχωνεύσεως ταύτης προκύψασα ἐνότης ἰσχύει παρὰ τῷ Schelling ὡς ἀντικατάστασις τῆς ἐννοιολογικῆς ἀρχῆς τῆς ἐννοίας τοῦ ἐγὼ. Δυνάμεθα ὡς ἐκ τούτου νὰ εἴπωμεν ὅτι παρὰ Schelling ὑπερισχύει ἡ ἐννοία τῆς οὐσίας ἐναντι τῆς ἐννοίας τοῦ ὑποκειμένου καὶ συνεπῶς ἡ ἰδέα τῆς μορφώσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς ἀγωγῆς· τὸ τοιοῦτον καθίσταται ἰδιαζόντως καταφανὲς ἐὰν παραβάλωμεν τὰς διαλέξεις τοῦ Schelling ἐπὶ τῆς μεθόδου τῶν ἀκαδημαϊκῶν σπουδῶν πρὸς τὰς διαλέξεις τοῦ Fichte ἐπὶ τοῦ προσρισμοῦ τοῦ πεπαιδευμένου ἀνθρώπου.

Ὁ Hegel, ἐν ἐπιγνώσει ἀντιτιθέμενος πρὸς τὸν Schelling, διατυποῖ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὡς ἐξῆς τὴν ἀξίωσίν του: Ἡ οὐσία ἀνάγκη νὰ εἶνε ταῦτοχρόνως καὶ ὑποκείμενον. Μὲ ἄλλας λέξεις: τὸ ὑπερβατικὸν ἀνάγκη νὰ εἶνε ταῦτοχρόνως καὶ ἐννοιολογικὸν καὶ οὕτω καὶ εἶνε γενικῶς καθοριστικὸν διὰ τὸ ἐνυπάρχον. Τὸ ἀπόλυτον, κατὰ ταῦτα,

δὲν εἶνε μόνον ἢ ἐνότης ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνότης οὐσίας καὶ ἐγὼ εἶνε ταυτοχρόνως βασικὴ αἰτία τῆς ὑπάρξεως τῶν ἀτόμων καὶ ἀρχὴ γνώσεως διὰ πᾶσαν ἐπιστήμην. Μάλιστα τὸ ἀπόλυτον εἶνε διὰ τῆς ὑπάρξεώς του γιγνώσκον καὶ διὰ τῆς γνώσεώς του ὄν. Μόνον διὰ τῆς συμπτώσεως ταύτης τῆς γνώσεως (ἢ συνειδότος) καὶ τῆς ὑπάρξεως (εἶναι) καθιστᾷ ὁ Hegel καταληπτὴν τὴν γένεσιν τῆς ἀπολύτου γνώσεως (ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ διὰ τὸν Schelling τὸ βασικὸν πρόβλημα) ὡς καὶ τὸ ἀπόλυτον καὶ γενικὸν αὐτῆς κῶρος (περὶ τοῦ ὁποίου πραγματεύονται πρωτίστως ὁ Kant καὶ ὁ Fichte). Ἐὰν τὸ ἀπόλυτον ἦτο μόνον οὐσία, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ εἶνε καὶ νὰ μείνη βαθὺ σκότος, διότι θὰ ἔμενεν ἀκατάληπτον τὸ πᾶς ἐκ τοῦ ἀδιαφόρου σκότους θὰ ἦτο δυνατόν νὰ προέλθῃ τι καθαρῶς διακεκριμένον. Ἡ ὑποκειμενικότης εἰσάγει τὸ πρῶτον διαφορὰς καὶ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ ταύτῃ. Τὸ τὶ προηγήθη τοῦ ἀτομικοῦ συνειδότος, δὲν εἶνε πλέον ἀπλῶς μία προ-ιστορία διὰ τὴν αὐτοσυνείδησιν τοῦ ἐγώ, ἀλλὰ οὐσιαστικὸν στοιχεῖον ἐν τῇ αὐτεξελίξει, ἐν τῇ ἐνσυνειδήτῳ πρὸς-ἑαυτὸ-ἐπιστροφῇ τοῦ ἀπολύτου. Τὸ δὲ καθ' ἕκαστον ἐγὼ δὲν εἶνε τελικὸν σημεῖον, ἐν τῷ ὁποίῳ τὸ ἀπόλυτον μανθάνει περὶ τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ γινώσκει ἑαυτό, ἀλλ' εἶνε μεταβατικὸν στάδιον διὰ τὴν γενικὴν διαλεκτικὴν ἐξέλιξιν. Καὶ οὕτω συμβαίνει ὥστε ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος νὰ ἀποκτηθῶσιν ὠρισμένα ὑπερ-ἀτομικὰ ἀγαθὰ τῆς μορφώσεως, τὰ ὁποῖα καὶ μετὰ τὸν θάνατον τῶν καθ' ἕκαστον ἀτόμων ἐξακολουθοῦσι νὰ ζῶσιν οἷονεὶ ἰδίαν ζωὴν ὡς τι πλέον ἢ ὑποκειμενικόν, ἤτοι ὡς ἀντικειμενικὸν καὶ ἀπόλυτον πνεῦμα. Δὲν πρόκειται ἄρα ἀπλῶς (ὡς παρὰ τῷ Fichte) νὰ ὑποδειχθῇ μία ὑποχρέωσις ἢ ὁποῖα εἶνε ἐπιδεκτικὴ διαρκῶς ἀκριβεστέρως διατυπώσεως, νὰ καθορισθῇ εἰς σκοπὸς ὁ ὁποῖος δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ, ἢ νὰ προβάλωμεν ἐν δέον εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ἀνταποκρίνεται εἰσέτι κανὲν εἶναι· ἀλλ' ἐνταῦθα τὸ ἀπόλυτον εἶνε πάντοτε ὑπάρχον, τὸ δέον εἶνε πάντοτε παρόν, τὸ πραγματικὸν εἶνε λογικὸν καὶ τὸ λογικὸν εἶνε πραγματικόν. Δὲν πρόκειται ὁμῶς ἐπίσης (ὡς παρὰ τῷ Schelling) ἀπλῶς περὶ ἐνὸς εἶναι, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ἀπομένει πλέον ἢ νὰ γίνῃ συνειδητὸν ἀφοῦ ἀπαξ ἔχει ἤδη κάπου πραγματοποιηθῇ ἢ δίοδος ἀπὸ τοῦ ἀπλοῦ εἶναι εἰς τὴν συν-

είδησιν. Ἄλλα τὰ ἀγαθὰ τῆς μορφώσεως, τὰ ὅποια ἐκτίθησαν ὑπὸ τῶν προηγηθεισῶν γενεῶν ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ ἐξελίξει τοῦ πνεύματος δὲν πρόκεινται τὴν σήμερον νεκρά, δὲν ἀποτελοῦσιν ἀπλῶς νεκροταφεῖον, ἀλλὰ τοῦναντίον, ὡς ὁ Γολγοθᾶς, τὴν ἀπαρχὴν νέας, ὑψηλοτέρας αἰωνίου ζωῆς. Τὰ ἀγαθὰ τῆς παιδείας ζῶσιν ἐν ἑαυτοῖς. Ὅποιος θέλει νὰ γίνῃ κύριος αὐτῶν, θὰ λάβῃ ἀφορμὴν νὰ αἰσθανθῇ ἐπὶ τοῦ ἀτομικοῦ του ἐγὼ τὴν ὑπερατομικὴν αὐτῶν δύναμιν· ταῦτοχρόνως ὅμως θὰ συντείνῃ εἰς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς δυνάμεως ταύτης. Δὲν γίνεται ἀπλῶς κύριος ἐνὸς μέσου μορφώσεως, ἀλλὰ κατακτᾶται ὑπ' αὐτοῦ· συγχρόνως ὅμως αὐξάνει τὴν ἰσχὺν τοῦτου διὰ τῆς συμπράξεώς του. Καὶ διὰ τὸν Hegel ἐπίσης μὲν μορφωσις σημαίνει αὐτο-μόρφωσις· ἢ αὐτο-μόρφωσις ὅμως αὕτη δὲν σημαίνει μόνον (ὅπως παρὰ τῷ Schelling) τὴν κατάταξιν καὶ προσαρμογὴν πρὸς τι ὑπερατομικόν, ἀλλὰ ταῦτοχρόνως καὶ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν αὐτο-μόρφωσιν, τὴν ὁποίαν ἐπιτελεῖ ἀπὸ μέρους του τὸ ἀπόλυτον τοῦτο, εἰς τρόπον ὥστε τὸ ἄτομον καὶ τὸ ὑπερατομικόν ἐκεῖνο θεμέλιον τῆς ὑπάρξεως ἐξελίσσονται διαρκῶς ἀπὸ κοινοῦ ¹⁾. Ὁ Hegel πραγματεύεται τὰ παιδαγωγικὰ προβλήματα, κατὰ τὸν εἰδικὸν τρόπον ὃν ἐπιβάλλει ἢ ἀνωτέρω ἐκτεθειῖσα βάσις, εἰς δύο λίαν χαρακτηριστικὰ χωρία ἐντὸς τοῦ συστήματός του 1) εἰς τὸ τέλος τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως καὶ 2) ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου κατὰ τὴν μετάβασιν εἰς τὴν ἀληθῆ ἠθικὴν, ἢ ὁποία εἶνέ τι περισσότερον τοῦ ἀστικοῦ δικαίου καὶ περισσότερον ἀκόμη τῆς ἀπλῆς ὑποκειμενικῆς ἠθικότητος. Εἰς τὸ πρῶτον χωρίον γίνεται λόγος περὶ τῆς «αἰσθανομένης ζωῆς», περὶ τῆς ἀλληλουχίας τῶν γενεῶν, περὶ τῶν δια-

(¹) Πρὸς ταῦτα τὰς ἐξηγήσεις ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς μορφώσεως τὰς ὁποίας δίδει ὁ Hegel ἐν τῷ προλόγῳ τῆς «Phänomenologie des Geistes». Ἡ ἐν τῷ σημείῳ ἐκείνῳ συζήτησις τοῦ προβλήματος τῆς μορφώσεως δὲν ἔχει φυσικῶς τῷ λόγῳ καθαρῶς παιδαγωγικὴν σημασίαν· ἀποτελεῖ βασικὸν σημεῖον τοῦ ὅλου συστήματος καὶ προσδίδει οἷον εἰς ὅλα αὐτοῦ τὰ μέρη ἓνα παιδαγωγικὸν χρωματισμόν. Κατὰ τοῦτο ὅμως εἶνε καὶ προπαρασκευαστικὴ διότι βλέπομεν ἐπανερχομένην τὴν ιδέαν τῆς μορφώσεως τόσον ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς φύσεως (ἐν τῇ διδασκαλίᾳ περὶ τῶν ἡλικιῶν τῆς ζωῆς) ὅσον καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ πνεύματος (ἐν τῇ θεωρίᾳ περὶ τῆς ἀντικειμενικῆς ἠθικότητος ἣτις φαίνεται ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ καὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ).

φόρων ηλικιών. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς παιδικῆς εἰς τὴν νεανικὴν εἰς τὴν ἀνδρικήν καὶ τὴν γεροντικὴν ἡλικίαν ἀποκαλεῖται αὐτόχρημα ἐνταῦθα ὡς ἡ διαδικασία τῆς ἐξελίξεως τῆς μορφώσεως· ἐν ταύτῃ ὑπερισχύει τελειωτικῶς τὸ γένος ἐπὶ τοῦ καθ' ἕκαστον ἀτόμου. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὅποῖος ὡς παιδίον ἀφ' ἑαυτοῦ του τείνει πρὸς τὴν μόρφωσιν, ὁ ὅποῖος θέλει νὰ διδαχθῆ καὶ νὰ ὑπακούῃ, ἔχει ἤδη τὴν τάσιν νὰ ὑποταχθῆ εἰς ὑπερατομικὴν δύναμιν. Ὁ νέος ζητεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ ὑπερατομικὸν ἐν τῷ ἰδεῶδει· κατ' οὐσίαν ὅμως καὶ τὸ ἰδεῶδες τοῦτο χρησιμεύει ἀπλῶς πρὸς διάπλασιν τῆς ἰδίας αὐτοῦ προσωπικότητος. Μόλις ὁ ἀνὴρ εἶνε εἰς θέσιν νὰ προσαρμοσθῆ καὶ νὰ ὑποταχθῆ εἰς τὴν πραγματικότητα τοῦ κόσμου· ἡ ἐνότης ὅμως αὕτη μὲ τὸν πραγματικὸν κόσμον δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ὀδυνηρὰν σχέσιν ἐκ τῆς ἀνάγκης ἐπιβεβλημένην ἀλλὰ τὴν λογικὴν σχέσιν τῆς ἀναγκαιότητος. Ὅτι ἀληθὲς ὑπάρχει εἰς τὰ ἰδεῶδη τῆς νεανικῆς ἡλικίας διατηρεῖται καὶ διαρκούσης τῆς πρακτικῆς δράσεως τοῦ ἀνδρός· «μόνον τὰ μὴ ἀληθῆ, τὰς κενὰς ἀφαιρέσεις πρέπει ὁ ἀνὴρ νὰ ἀποβάλλῃ δι' ἰδίας ἐργασίας». Τὸ τοιοῦτον δὲν σημαίνει τυχὸν ὅτι τὸ ζωτικὸν ἔργον τοῦ ἀνδρός ἀπλῶς εἰδικοποιεῖται, ἀλλὰ ὅτι ἀκριβῶς τὸ γενικὸν ἐμφανίζεται ἐν τῇ συγκεκριμένῃ αὐτοῦ διαμορφώσει· διότι «εἰς ὅλας τὰς ἀνθρωπίνους ἐργασίας ἡ οὐσία παραμένει μία καὶ αὕτη· τουτ. τὸ δίκαιον, τὸ ἠθικόν, τὸ θρησκευτικόν». Διὰ τὸ ἄτομον, ἡ διαδικασία τοῦ νὰ θέτῃ τὸ ἀτομικὸν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀπολύτου, εὕρισκει τὸ τέλος τῆς ἐν τῷ θανάτῳ, διὰ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ καθ' ἕκαστον ἀτόμου εἰς τὸ γένος διὰ τῆς ἀρνήσεως τοῦ ζῶντος ἀτόμου¹⁾. Ἡ ἀνάπτυξις ὅμως τῆς πνευματικῆς ζωῆς γίνεται ὑπεράνω τῆς ἀπλῶς βιολογικῆς καὶ ἀπλῶς ἀνθρωπολογικῆς ζωῆς· καὶ ἐπὶ τοῦ πεδίου τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος ἐμφανίζεται ἐκ νέου τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς· πάλιν δὲ ἰσοδυναμεῖ ἡ ἀγωγή πρὸς εἰσαγωγὴν τοῦ ἀτόμου εἰς τὴν

(¹) Πρὸ παντὸς Enzyklopädie § 395—396 (ἰδίως τὴν προσθήκην εἰς τὴν § 396). Ἄλλα σχετικὰ χωρία συνήθροισεν ὁ Thaulow· Hegels Ansichten über Erziehung und Unterricht, 3 τόμοι, Kiel 1853—1854. Πρὸς Paul Ehlert: Hegel Pädagogik, 1912.

ὑπὲρ-ἄτομικόν, ἐνταῦθα εἰς τοὺς συγκεκριμένους θεσμοὺς τῆς ἐν κοινωνίᾳ ζωῆς : τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς Πολιτείας ¹⁾).

Καὶ οὕτω γίνεται καταληπτὴ ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις τῆς ιδέας τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μορφώσεως ἐν τῇ μετὰ τὸν Kant ἰδεοκρατίᾳ διὰ τῆς ὀλονὲν στενωτέρας συνδέσεως τῶν τριῶν ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ τὰς ὁποίας ὁ Kant τόσον σαφῶς ἀπεχώρησεν ἀπ' ἀλλήλων. Παρὰ τῷ Kant ἡ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς, ἡ ἰδέα τῆς ἠθικοποιήσεως εἶνε ἐντελῶς αὐτοτελής· κυρίως μάλιστα δὲν ἔχει καὶ καμμίαν σχεδὸν σοβαρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς διαπλάσεως τῶν περὶ μορφώσεως ἰδεωδῶν. Παρὰ τῷ Fichte δυνάμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ πρωτείων τῆς ιδέας

(¹⁾ Πρὸ παντὸς «Grundlinien der Philosophie des Rechts» 1821, μέρος III, die Sittlichkeit, § 158—181. Ἐὰν θέλη τις νὰ ἐννοήσῃ τὴν ἐξέλιξιν ἀπὸ τῆς ἠθικῆς τοῦ δέον τοῦ Kant μέχρι τῆς συγκεκριμένης ἠθικῆς τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος τοῦ Hegel ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ θεμελιώδει σπουδαιότητι διὰ τὴν ἰδέαν τῆς ἀγωγῆς εἶνε ἀνάγκη νὰ παραβάλλῃ πρὸ παντὸς μὲ τὴν παράγραφον ταύτην τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Hegel τὰ ἀντίστοιχα χωρία τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν τοῦ Kant καὶ τὸ Φυσικὸν Δίκαιον καὶ τὴν Ἠθικὴν τοῦ Fichte. Διὰ τὸν Kant ὁ γάμος, καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ ἡ σχέσις γονέων καὶ τέκνων εἶνε ἐν «προσωπικὸν δίκαιον ἐμπραγμάτων τινὶ τρόπῳ», νοπιάζει δὲ παρὰ πολὺ (π. χ. λόγῳ τοῦ αἰσθητικοῦ μέρους ἐν τῇ ζωῇ τῶν συζύγων, καὶ τῆς πατρικῆς ἐξουσίας) διὰ νὰ διατηρήσῃ μὲν ταῦτα τὴν ἀξιόπρεπειαν τῶν προσώπων (Μεταφυσικὴ τῶν Ἠθῶν, ἔκδ. Ἀκαδ. τομ. VI, σελ. 276—282). Διὰ τὸν Fichte ὁ γάμος, καὶ συνεπῶς καὶ αἱ σχέσεις γονέων καὶ τέκνων, εἶνε σχέσις ἀμοιβαίας ἀναφορᾶς καὶ ἀμοιβαίας βοήθειας· ὡς ἐκ τῆς ἐπιρροῆς ἦν ἐξασκουσιν ἐπ' ἀλλήλων οἱ σύζυγοι διὰ τῶν λεπτοτέρων αὐτῶν αἰσθημάτων αἴρονται οὗτοι ὑπεράνω τοῦ ἐκ τοῦ γένους ὕλισμοῦ, καὶ ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἀντιστάσεως τοῦ καθαρῶς ὕλικου μέρους, ἔρχεται εἰς φῶς μορφὴ κοινωνικῆς σχέσεως ἐκτάκτως μεγάλης ἀξίας (Grundlage des Naturrechts, 1798: Ἀπ. ἔκδ. J. H. Fichte, τόμ. III, σελ. 304 ἐπ.—System der Sittenlehre, 1798, τόμ. IV, σελ. 327 ἐπ.). Διὰ τὸν Hegel τὸ κυρίως ἠθικοποιητικὸν στοιχεῖον δὲν ἔγκειται ἐν τῇ ἀμοιβαίᾳ ἀναφορᾷ τῶν συζύγων, ἀλλ' ἐν τῷ ἀντικειμενικῷ θεσμῷ τοῦ γάμου. Ἡ πνευματικὴ σπουδαιότης τοῦ γάμου ἔγκειται ἐν τούτῳ ὅτι διὰ τοῦ γάμου εἰσέρχεται τὸ καθ' ἕναστον ἄτομον εἰς μίαν ὑπερατομικὴν κοινωνικὴν μορφὴν τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος· τὸ δὲ καθῆκον πρὸς ἀγωγήν τὸ ὁποῖον ἔχουσι οἱ γονεῖς ἀπέναντι τῶν τέκνων ἔγκειται ἐν τούτῳ ὅτι καὶ εἰς τὸ τέκνον καθίσταται δυνατὴ ἡ συμμετοχὴ εἰς τὰ ὑπερατομικὰ ἀγαθὰ τοῦ πνεύματος ὅπως ταῦτα ἐμφανίζονται ὄχι μόνον εἰς τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα, τουτέστιν εἰς τὴν οἰκογένειαν, τὸ δίκαιον καὶ τὴν πολιτείαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα τουτέστιν εἰς τὴν τέχνην, τὴν θρησκείαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν.

τῆς ἀγωγῆς ἔναντι παντὸς ιδεώδους τῆς μορφώσεως· τὸ τοιοῦτον γίνεται καταφανὲς καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Fichte ἐπεξεργάσθη σχετικῶς ὀλίγα ἀγαθὰ τῆς μορφώσεως ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ φιλοσοφίᾳ, πολὺ ὀλιγωτέρα μάλιστα καὶ ἀπὸ τὸν Kant ὁ ὁποῖος ἐκθέτει πληθος συγκεκριμένου ὑλικοῦ μορφώσεως, τοῦλάχιστον εἰς τὰ πεδία ἐφαρμογῆς τῶν καθαρῶς φιλοσοφικῶν αὐτοῦ θεωριῶν (ἐν τῇ πραγματιστικῇ ἀνθρωπολογία καὶ ἐν τῇ φυσικῇ γεωγραφίᾳ). Παρὰ τῷ Schelling δυνάμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ πρωτείων τοῦ ιδεώδους τῆς μορφώσεως τὸ ὁποῖον ἐπαρκῶς χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν φιλοσοφικῶν βάσεων τῆς φύσεως, ἔναντι τῆς ἰδέας τῆς ἀγωγῆς. Παρὰ τῷ Hegel ταυτίζονται αὐτόχρομα αἱ ἰδέαι ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως· πᾶσα ἀγωγή εἶνε διαμόρφωσις, καὶ πᾶσα διαμόρφωσις εἶνε εἰσαγωγή εἰς μίαν ὑπερατομικὴν γενικότητα.

Οὕτω λοιπὸν δύναται ἡ θεωρία περὶ τῶν διαφορῶν ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ ἐν τῇ γερμανικῇ ιδεοκρατίᾳ νὰ δείξῃ ὅτι διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν ἐννοιῶν τούτων τοῦ ἐγὼ εἶνε δυνατόν νὰ εὑρεθῇ ἡ φιλοσοφικὴ βᾶσις διὰ τὴν περὶ ἀγωγῆς θεωρίαν, καὶ ὅτι θὰ εἶνε ἴσως δυνατόν νὰ εὑρεθῶσι καὶ αἱ ἀρχαὶ αἱ ὁποῖαι θὰ πρέπει νὰ κατευθύνωσι τὴν ἐν τῇ πράξει πραγματοποιήσιν τῆς ἀγωγῆς.
